

Scenct claereit end rode wijn ... Over de betekenis van *rood* in het Middelnederlands

Marijke Mooijaart

1. Welk rood is *rood* van *rode wijn*?

Wat betekent *rood* in het Middelnederlandse *rode wijn* en in allerlei andere contexten?1) Met deze vraag als uitgangspunt willen we enkele aspecten bespreken van kleurnamen in de oudere fasen van het Nederlands. De interpretatie van kleurnamen is immers niet altijd zeker, maar de ontstaansgeschiedenis van kleurnamen en de ontwikkeling van de benoeming van focale kleuren en de daaraan gerelateerde kleurnuances kan mogelijk enig licht op deze kwestie werpen. We bezien dat aan de hand van *rood* als basiskleurnaam en bijvoorbeeld *paars*, *vuurrood*, *donkerrood* en *vermiljoen* als namen voor kleuren die op rood lijken.

Betekeningen gebaseerd op de kleurensymboliek, in het geval van *rood* bijvoorbeeld de noties ‘gevaar’ of ‘verbod’ en ‘politiek links’, laten we hier buiten beschouwing. Verder beperken we ons in de voorbeelden tot de adjectieven, aangezien het zelfstandig gebruik van kleurnamen meestal als secundair kan worden beschouwd.

2. Over kleurnamen in het algemeen

Iedereen met elementaire kennis van de natuurkundige eigenschappen van kleuren is bekend met de meest wezenlijke eigenschappen en indelingen. Kleur is een eigenschap van een oppervlak, die uitmaakt welk deel van het kleurenspectrum teruggekaatst wordt en dus zichtbaar wordt voor het menselijk oog. De teruggekaatste golflengte bepaalt de kleur die wij zien. Doorgaans wordt het kleurenspectrum verdeeld in drie primaire kleuren: rood, geel en blauw, met als secundaire kleuren (mengingen van twee primaire kleuren) oranje, groen en paars. Zwart en wit en de mengkleur grijs hebben als niet-chromatische kleuren een andere status. In de natuurwetenschappen baseert men de classificaties op de frequenties van de golflengte en de parameters kleur of tint (bijvoorbeeld groen of geel), helderheid: de mate waarin een kleur relatief licht of donker is, met inbegrip van de aanwezigheid van schijnsel of glans (zo is geel relatief licht) en verzadiging: de mate waarin een kleur zuiver is, dus geen wit of zwart bevat (bijvoorbeeld helderblauw, tegenover lichtblauw of donkerblauw) (Wyler 1992: 54).

De menselijke perceptie loopt niet volledig parallel met deze feiten. In de visuele wetenschap hanteert men dan ook andere indelingen en onderscheidt men twee perceptueel elementaire niet-chromatische kleuren, wit en zwart, en vier perceptueel elementaire chromatische kleuren: rood, geel, groen en blauw (Hering, Hurvich & Jameson, geciteerd in Hardin & Maffi 1997: 2-3).

De linguïstische onderscheidingen sluiten hierbij aan. Het taalkundig-antropologische onderzoek dat Berlin & Kay hebben verricht naar het gebruik van de basiskleurnamen (Berlin & Kay 1969/1999) is van grote invloed geweest op de opvattingen over kleurnamen en de indeling ervan. In hun werk is een basiskleurnaam een term die aan de volgende criteria voldoet: 1. de term is ongeleed, 2. de betekenis ervan wordt niet gedekt door een andere term, 3. de term moet algemeen zijn, d.w.z. toepasbaar zijn op verschillende klassen objecten en 4. moet psychologisch belangrijk (“salient”) zijn (Berlin & Kay 1999; zie voor een samenvatting ook Geeraerts 1989: 189-190). Uit de bevindingen bij hun onderzoek in 20 talen naar de benoeming van de 320 kleuren, uiteenlopend in tint en helderheid, concluderen zij dat sterk geciviliseerde culturen elf kleursegmenten onderscheiden, en de talen van die culturen zoals

Engels, Russisch en Japans kennen dan ook elf basiskleurnamen. Ze worden in de ontwikkeling van die culturen in een vaste volgorde vastgelegd, in zes fasen, door de achtereenvolgende kleurnamen: *wit* en *zwart*; *rood*; *groen* en *geel*; *blauw*; *bruin*; *roze*, *paars*, *grijs* en *oranje*. Het resultaat van deze ontwikkeling kan men ook voor het huidige Nederlands aannemen.

Wierzbicka (1990) gaat in haar analyse van kleurnamen ook uit van deze reeks, waarbinnen de kleuren zwart, wit, rood, geel, groen en blauw de eenheids- (“unitary”) kleuren zijn, kleuren die als ongemengd worden ervaren – opvallend is dat groen niet als een menging van geel en blauw wordt herkend – , en roze, paars, grijs, oranje en bruin de gemengde kleuren. Bruin neemt hierin een bijzondere positie in: taalgebruikers onderscheiden gemakkelijk de componenten van bijvoorbeeld oranje en paars, bij bruin is dat problematisch. Het is dan ook een meer heterogene categorie: er lijken meer bruinen te zijn. Wierzbicka verbindt de kleurcategorieën aan bepaalde universele concepten in de menselijke ervaring, zoals vuur (rood), de lucht (blauw) en de grond (bruin) (Wierzbicka 1990: 140), verbanden die we terug kunnen vinden in de definities van kleurnamen in woordenboeken.

Basiskleurnamen verwijzen bij de taalgebruiker in de eerste plaats, naar de centrale kleuren, de zuivere, meest verzadigde kleuren, maar niet uitsluitend. *Rood* refereert dus aan het heldere rood dat we bijvoorbeeld in verkeersborden zien, maar ook aan allerlei nuances en mengingen, zowel mengingen met chromatische kleuren, bijvoorbeeld paarsachtige of oranjeachtige varianten, als mengingen met zwart of wit, die lichtere of donkerder nuances opleveren.

Het concept ‘rood’ kent dus het focale rood, het ‘beste’ voorbeeld van een rode kleur, als prototypische betekenis, veelal geassocieerd met het concept ‘bloed’, maar in de traditie ook met andere zaken zoals mineralen (scharlaken) of andere stoffen die kleurstof leveren, of met planten en bloemen (de klaproos) (Wierzbicka 1990: 124-125).

Rond deze prototypische kern liggen de kleuren zoals van lippen, hoofdhaar, tomaten en ook wijn. Ze kunnen aanmerkelijk van de centrale kleur afwijken. Bij ‘groen’ wordt het ‘groen zoals van gras’ als het centrale kleurconcept bijvoorbeeld omringd door allerlei donkere, lichte, bruinachtige en blauwachtige groentinten die de natuur levert. De basiskleurnaam geldt dan als overkoepelende term. Dat is ook het geval zijn in een zin als: ‘ik hou meer van rode dan van blauwe bloemen’.

De genoemde varianten van rood hebben we meestal niet in gedachten als we het woord *rood* geïsoleerd gebruiken. Veelal speelt echter de context bij de keuze en interpretatie een cruciale rol waardoor we *rood* gemakkelijk in een niet-focale betekenis toe kunnen passen. We weten wat *rood haar* en *rode wijn* betekenen en kunnen in die verbanden met het simpele *rood* volstaan.

Het fenomeen dat we primaire kleurnamen gebruiken voor variaties als het niet nodig is om die fijnere onderscheidingen te benoemen, is algemeen en wordt ‘radicalisatie’ (radicalization) genoemd (Wyler 1992: 91; de term is van Th.J.A. Bennet, 1988). Dit begrip moet onderscheiden worden van het gebruik van basiskleurnamen als overkoepelende term (*rood* voor alle kleuren rood in bloemen bijvoorbeeld). Het houdt in dat met een basiskleurnaam een afwijkende kleur wordt aangeduid, waarvoor ook andere kleurnamen beschikbaar zijn, zoals *rood* voor oranjebruin of donker roodbruin haar.

Bij *rode dakpannen*, een *gele huid*, de kamer ziet *blauw van de rook* en *groen zien van ellende* wordt dus naar tinten verwezen die tamelijk ver van de focale kleur af kunnen liggen. Vaak komt deze betekenis voor in paren of uitgebreidere combinaties waarin van een kleurencontrast sprake is, en die net als de hiervoor genoemde vaste verbanden op conventie berusten: *zwarte* en *rode bessen*; *gele* en *rode baksteen*; *blauw*, *wit* en *rood marmer*, *rode* en *witte wijn* (Wyler 1992: 91-93). Het is opmerkelijk dat het vooral de zes unitaire (ongemengde) kleurnamen zijn die we hier vinden. We treffen die ook in

vergelijkingen aan, ook als het object dat vergeleken wordt met de focale kleur alleen maar een kleurnuance vertoont, bijv. in zo *rood als een kreeft* (voor iemand die bloost). Het is bij contrastaanduiding niet gewoon om uitgesproken kwalificaties te gebruiken en af te zien van allerlei nuances – denk bijvoorbeeld aan de indeling van de mensheid in *rijk* en *arm*, waarbij afgezien wordt van alle nuanceringen in welvaart – maar mogelijk speelt hier ook een rol dat de typering die aan contexten en vaste verbindingen als een *rode mond* ten grondslag liggen, relatief oud zijn, en uit een historische (en taal-)fase stammen waarin er nog maar een beperkt aantal kleuren werd onderscheiden. Op die historische ontwikkeling gaan we in paragraaf 4. Eerst komen de verschillende benoemingsprocédé's voor secundaire kleurnamen aan de orde.

3. De structuur van Nederlandse kleurnamen

Er is maar één formele eigenschap van basiskleurnamen: ongeleedheid. Dat wil niet zeggen dat alle ongelede kleurnamen basiskleurnamen zijn; er gelden, zoals boven genoemd, ook andere criteria.

Secundaire kleurnamen kunnen geled of ongeled zijn. Wat de laatste categorie betreft: de benoeming van een kleur met de naam van het object dat die kleur bij uitstek heeft, zoals *aubergine* in *een aubergine trui*, kan ongelede woorden opleveren; het is echter een procédé dat in het Nederlands maar beperkt productief was en is (zie verder).

De gelede woorden zijn in de eerste plaats modificaties van de primaire keurnamen. Het ligt in de rede dat kleuren die gezien worden als tinten die op rood lijken, als afleidingen gevormd worden met een suffix dat die gedeeltelijke gelijkheid uitdrukt. Wij kennen dan ook *roodachtig* en *rodig*. *Rodig* komt in de Nieuwnederlandse schriftelijke overlevering maar zelden meer zelfstandig voor (al kent ons informele taalgebruik nog wel *rojig*); en ook *rodigheid* is verouderd. Het wordt voornamelijk aangetroffen in het Vroegnieuwlands, eensdeels in de doorzichtige betekenis: 'het voorkomen van een op rood lijkende kleur', bijvoorbeeld van gekookte zalm of van de lucht, maar vooral als 'ziekelijke verkleuring van de huid'. *Roodachtig* wordt gevonden in alle taalfasen vanaf het Middelnederlands. De betekenis is uitsluitend 'op rood lijkend', en het kan ook andere kleuren specificeren: *roodachtig bruin*, *roodachtig grijs*.

Naast het overkoepelende *roodachtig* zijn er woordstructuren die meer specifiek verwijzen naar de eigenschappen van kleuren, die immers volgens meerdere dimensies variëren. De hoofdtypen zijn dan ten eerste kleurnamen voor mengingen (*paarsrood*) en kleurnamen voor nuances in licht of donker (*donkerrood*) of in intensiteit (*helderrood*). Een qua woordvorming geheel ander type wordt gevormd door kleurnamen die gebaseerd zijn op objectnamen, waarin de betrekking tot de specifieke kleur al of niet expliciet wordt uitgedrukt (*fuchsiarood*, *fuchsiakleurig*; *fuchsia*).

Voor de verschillende kleurmengingen, tinten dus die zich op de kleurencirkel van zuivere kleuren bevinden en waarin mengingen met hetzij wit, hetzij zwart niet relevant zijn, worden tweeledige benamingen zoals *oranjerood* en *roodpaars* gebruikt. In bepaalde gevallen vormen zij een homoniemenpaar met samenstellingen van oppervlakkig gezien dezelfde structuur, maar met verschillende relaties tussen de leden. In een geval van *rood-wit* voor de kleuren van de Leidse vlag of *oranje-rood* voor tweekleurige gordijnen met die tinten is sprake van twee gelijkwaardige elementen. In *oranjerood* en *roodbruin* is het eerste lid bepalend bij het tweede; de betekenissen zijn dan 'oranjeachtig rood', resp. 'roodachtig bruin'.

Men zou verwachten dat de meest elementaire kleurnamen altijd het rechterlid vormden in dit type samenstelling of samen koppeling. Dat is niet altijd zo, gegeven

roodbruin en *blauwgrijs*, maar in andere gevallen blijkt de kleurnamenrangorde wel degelijk bepalend: *roodoranje* lijkt veel minder gebruikelijk dan *oranjerood*, *roodroze* is beslist ongebruikelijk. Opvallend is verder dat bij samenstellingen met *bruin* en de primaire kleurnamen vooral die laatste als eerste, specificerende lid voorkomen: *roodbruin* en *geelbruin* zijn gebruikelijker dan *bruinrood* en *bruingeel*: Google-hits geven de volgende verhouding: *roodbruin* 18.900 tegenover *bruinrood* 2330; *geelbruin* 5640 tegenover *bruingeel* 1020. De semantiek van *bruin* speelt hier waarschijnlijk een rol: de betekenis is vaag, een nadere bepaling is dan des te meer gewenst.²⁾

Lichte, donkere en minder of meer intense kleurvarianten hebben een veelheid van uitdrukkingsmiddelen. Enkele gangbare adjectieven zijn *licht* en *donker*; voor intense kleuren *helder*, *fel* en *hard* en voor zwakke kleuren *mat*, *bleek*, *vaal*. Hierbij horen ook adjectieven met een negatieve betekenis, die in de samenkoppeling niet noodzakelijk een negatieve betekenis teweeg kunnen brengen, zoals *goor* en *vuil*. Zo wordt *vuilblauw* voor de kleur van de lucht gebruikt, en lijkt ook bij andere kleurnamen met *vuil* als eerste lid van een neutrale kwalificatie sprake te zijn.

Bij het tweede type kleurnaam kan eveneens een kleur de basis zijn, maar dan met een zaaknaam als bepalende eerste lid: het woord voor een object, stof, dier etc. met een kenmerkende kleur. Ook hier zijn het de basiskleurnamen die het grondwoord vormen, meestal de ongemengde (*roetzwart*, *hemelsblauw*), maar ook de mengkleuren: *zuurstokroze*, *muisgrijs*). We zien hier zowel conventionele namen als incidentele vormingen. De eerste groep is cultuurhistorisch interessant, omdat ze licht werpt om wat destijds als saillante kleurdragers werden gezien. Verder kunnen ze helpen bij de objectieve interpretatie van een kleuraanduiding in voorbije tijden, mits het object een vaste kleur heeft. Dat is, ook bij conventionele kleursamenstellingen, echter lang niet altijd het geval. Zo laat het bekende *hemelsblauw*, als men de werkelijke kleur van de onbewolkte lucht als ijkpunt neemt, in principe verschillende blauwe kleuren als betekenis toe. Toch kunnen objectnamen ook goede indicaties voor de reële kleur geven. Bij onderstaande beschrijving van het uitheemse “koningsvogeltje” bijvoorbeeld, zet Valentijn *vuurrood* naast *bloedrood*. De kleurbetekenis van *vuur* hierin is niet eenduidig, die van *bloed* wel. Wij kennen deze namen nu vooral als geïntensiveerde termen, waarbij de eerste elementen als versterkend op te vatten zijn. In de gecombineerde van Valentijn beschrijving is dat (nog) niet het geval, en gelden ze als neutrale kleuraanduidingen voor intens rode kleuren, met (waarschijnlijk) het verschil dat *vuurrood* meer geel bevat.

Op de kop is hy vuur-rood, in de nek bloed-rood, den hals en borst is schoon Kastanien-bruin. (Valentijn, *Oost-Indien*, 1726, WNT *vuurrood*).

De interpretatie van *kastanjebruin* is eveneens relatief zeker: het donker roodbruin van kastanjes. Echter, ook waar het object naar meerdere kleurnuances kan verwijzen, is de kleur waarnaar door de conventionele kleurnamen verwezen wordt, vaak min of meer vast komen te liggen en bestrijkt dan een kleurenveld (niet één specifieke nuance) dat in de buurt van de focale kleur ligt. *Steenrood* is hier een voorbeeld van: alhoewel het rood van steen van uiteenlopende aard kan zijn, wordt met deze kleurnaam gerefereerd aan het bruinrood van bakstenen en dakpannen. In het huidige Nederlands vinden we volgens de kleurenlijst in Van Dale HN (2002) naast dit *steenrood* nog de volgende samengestelde namen op basis van een zaaknaam: *wijnrood* met het verwante *bordeauxrood*, die beide een meer naar paars zwemend donkerrood vertegenwoordigen, dat zich onderscheidt van de bruinrode kleur waarnaar *steenrood* verwijst. De overige daar genoemde namen zijn minder algemeen, zoals het enigszins verouderde *kersenrood* en de eveneens op gesteenten gebaseerde namen *koraalrood* en *robijnrood*. En verder *scharlakenrood*, dat net als *karmozijnrood* (niet opgenomen) en

vermiljoen (wel opgenomen, zonder *-rood* als tweede lid) refereert aan de kleurstof afkomstig van het insect cochenille, een schildluis.³)

Minder gebruikelijk is in het Nederlands, net als in het Duits, de in het Engels heel gewone vorming van kleurnamen door conversie van de objectsnaam, zoals *aubergine* en *fuchsia* (in de Van Dale-lijst vermeld bij resp. paarse en roze tinten vermeld). Toch komen ook deze woorden al vroeg in het Nederlands voor. De benoemingen betreffen een vaste groep entiteiten: planten en vruchten, dieren, natuurverschijnselen, mineralen, verfstoffen, artifacten (zie ook Casson 1997: 232). Voor dit namentype vermeldt de Van Dale-lijst bij de blauwtinten o.a. *indigo* en *turquoise*; de opgave bij de groenen bevat echter geen enkel simplex afgezien van *groen* zelf en telt slechts samenstellingen met *groen* als tweede lid. Toch zijn ook *reseda* en, meer recent, *olijf* geen onbekende kleuraanduidingen in het gebied van groen.

In het Nederlands en het Duits worden bijvoeglijke kleurnamen doorgaans met het tweede element *-kleurig* of een equivalent daarvan gevormd, waarnaast het zelfstandige naamwoord op *-kleur* staat; men spreekt van een *ivoorkleurige* wastafel en de keuze van een *leverkleur* voor de handdoeken, eerder dan van *ivoor* (of *ivoren*) wastafel en *lever* handdoeken. Het Engels is daarentegen zeer vertrouwd met metonymische toepassing van objectsnamen; toename van dit type in het Nederlands in de jongste taalfase kan op Engelse invloed berusten. Zeker in commercieel gebruik is dit een productief procédé.

4. *Rood* in het Oud- en Middelnederlands

We noemden hierboven de opvatting dat de elf basiskleurnamen, zes ongemengde en vijf gemengde, in een bepaalde volgorde door zich ontwikkelende culturen zijn verworven. De kleurnamen zelf kunnen ouder zijn dan hun kleurbetekenis: woorden die donker en licht aanduiden (“helderheidstermen”) evolueerden in veel gevallen tot namen voor kleuren, waarbij eenzelfde kleurnaam diende ter referentie aan zowel focale kleuren als nuances daarvan. Vervolgens ontstonden daarnaast in de taal specifieke namen voor kleurnuances. De studie van Casson naar de ontwikkeling van Engelse kleurnamen wijst uit dat kleurconcepten zich vanaf de Oudengelse periode (c. 600-1150) ontwikkelden van overwegend helderheidsnoties (‘licht’, ‘donker’ etc.) naar vrijwel uitsluitend tint-begrippen (“hue concepts”) in het Middelen-gels (Casson 1997: 224). De Oudengelse termen die voor die donker- en lichtbegrippen werden gebruikt, hadden of kregen daarnaast een kleurbetekenis en ontwikkelden zich ten slotte tot namen met uitsluitend een kleurbegrip. Het Oudengels *geolo* bijvoorbeeld is afkomstig van Indo-Europees **ghel-wo-*, dat uitsluitend naar helderheid en niet naar kleur verwees. In het Oudengels verwees het nog in de eerste plaats naar helderheid, maar had het ook kleurreferenties, zoals in verwijzingen naar fijne, zijden kleding. Vervolgens ging in het Middelen-gels het kleurbegrip domineren; naast verwijzingen naar de helderheid en glans van de zon, goud, crystal, was het vooral een benaming voor de kleur van pigmenten, stoffen, eigeel, verkleurd papier, rijp koren, haar, bomen, enz. Interessant is dat de voorbeelden van gele objecten die Crasson noemt op basis van de OED en MED, erop wijzen dat de betekenis van *yelou* ruim was, en zowel het focale geel als verschillende soorten daarop lijkende kleuren omvatte (Casson 1997: 229).

Er is geen gedetailleerd onderzoek bekend naar de verwerving van de kleurnamen in het Nederlands. Het probleem bij historische kleurnamen is, dat de betekenis alleen vast is te stellen op basis van koppeling met een object dat (binnen zekere grenzen) een vaste kleur heeft, zoals voor *rood* bloed of de klaproos. Contexten die zo’n verband bevatten zijn zeldzaam in het oudste woordmateriaal, dat vaak uit glossen of elementen in toponiemen bestaat. Bovendien, onze bronnen zijn voor de Oudnederlandse taalfase ook maar uiterst beperkt.

Wel beschikken we over een chronologisch overzicht in Van der Sijs (2001: 370-373), maar gezien de aard van het basisbestand daarvan – verouderde en verdwenen woorden zijn in principe niet opgenomen – kunnen we hier geen volledige opsomming voor de oudste fasen verwachten. Bovendien voorziet de lijst niet in een precieze betekenisomschrijving. We kunnen alleen constateren dat de feiten die er wel zijn, in bepaalde opzichten aansluiten bij de bevindingen van Berlin & Kay: de oudste optekeningen gelden *bleek*, *schier* en *wit* (10de eeuw), alle aanduidingen voor ‘licht’ of ‘licht gekleurd’; daarna volgt *zwart* (11de eeuw). (voor de interpretatie ga ik uit van de informatie in het VMNW en MNW). Verrassend genoeg verschijnen dan eerst *groen* (1040) en *blauw* (1121), vervolgens *rood* (1156) en tenslotte *geel* (1240). Het voorkomen van *rood* in de *Willeram* (c. 1100) echter schuift de eerste attestatie daarvan een stuk naar voren, waardoor de volgorde van eerste voorkomens wat minder afwijkt van de volgorde waarin volgens het onderzoek van Berlin & Kay de basiskleurnamen in de taal verschijnen, die immers als volgt was vastgesteld is: *zwart* en *wit*; *rood*, *groen/geel* en *blauw*. Het is de vraag hoeveel waarde we aan een dateringslijst moeten hechten voor een taalfase waarvan het bronmateriaal zo gering en ongelijk gespreid is. Duidelijk is wel, conform het algemene beeld, dat *wit* en *zwart* voorafgaan aan de overige basiskleurnamen en dat de mengkleurnamen (*paars*, *oranje*) volgen op de ongemengde.

Er is ook geen reden om aan te nemen dat de ontwikkeling in het Nederlands wezenlijk anders zou zijn geweest dan in het Oudengels. Dat betekent dat we in het late Oudnederlands dat is overgeleverd *rood* zouden kunnen aantreffen als naam voor helderheid en glans, maar vooral als kleuraanduiding. Casson (1997: 228) noemt in dat verband als referenten van Oudengels *read* onder andere vlammen, vuur, licht (volgens Wierzbicka 1999: 126 e.v. is het concept ‘rood’ dan ook in de eerste plaats te verbinden met ‘vuur’) en ook zonsopgang en -ondergang en goud. Maar hij beschrijft het in de eerste plaats als kleurnaam, die kan verwijzen naar de kleur van rozen en de kleur van het bebloede kruis.

Het is verrassend, dat het kleine beetje Oudnederlands waarover we beschikken de verschillende toepassingen van *rood* te zien geeft.⁴⁾ We danken ze vrijwel allemaal aan de Egmondse *Willeram*, de Hoogliedfragmenten die omstreeks 1100 in Egmond werden vervaardigd, naar een Oudhoogduits voorbeeld (*Corpus Gysseling* II-1 (1980), 123-125; tekstuitgave Sanders (1971)). Daarnaast is er in een ambtelijke bron de 12de-eeuwse toenaam *Rodbard* overgeleverd, die naar alle waarschijnlijkheid de kleurnaam bevat.

Mogelijk kunnen we *-rod* nog als helderheidsterm opvatten in het substantief *morginrod* dat voorkomt in een vergelijking van het voortgaan van de geliefde als het rijzende morgenrood (evenals de Oudnederlandse woorden die in het vervolg zonder bronvermelding worden genoemd, komt dit woord uit de *Willeram*). Kleur is echter niet uit te sluiten.

In de de overige gevallen fungeert *rood* met zekerheid als kleurterm, om te beginnen voor niet-focaal rood, naar het lijkt: de kleur van de lippen/wangen van de geliefde, in het contrastpaar *wiz ande ro\vd*.⁵⁾ Een tweede duidelijke betekenis is het rood van de baard: *Rodbard*.⁶⁾ Mogelijk benadert de betekenis *ruoden* in de verbinding *ruoden ephelo* (waarschijnlijk ter aanduiding van granaatappels), die meerdere keren in de *Willeram* voorkomt, de focale kleur. Aannemelijk is dat een heldere kleur bedoeld wordt, daar met de *rode appelen* ook de wangen van de geliefde worden vergeleken; een dergelijke vergelijking heeft doorgaans een focale kleur als standaard (*zo wit zien als een doek; zo groen als gras*, wat niet wil zeggen dat datgene wat vergeleken wordt inderdaad precies die kleur heeft). Een gedeeltelijk overeenkomstig geval is de vergelijking van de lippen met *eine roda binda* (een rode band). Hoewel dit object niet kleurgebonden is, kunnen we van de conventionele vergelijking uitgaan en ook hier rood als ‘helder rood’ opvatten. Moeilijk te interpreteren is *ruod* in de context: *thiu steygha [...] is ruod* (‘dat pad ... is rood’).

Ook in het Middelnederlands komen nog toepassingen van *rood* voor die dicht bij die van helderheidsterm liggen. Zo wordt *rood* met vuur verbonden (*Nat. Bloeme* 1287, MNW

root bnw., kol. 1615), en toegepast in de kwalificatie van glanzende oppervlakten: *rood goud* (*Gloss. Bernense* 1220-1240 en jongere citaten, VMNW *root*), of voor vurigheid, schittering: *sijn oghen* (die van een vogelsoort) *roet alst ware .i. brant* (*Nat. Bloeme* 1287, VMNW *root*). Verder zijn er bewijsplaatsen in het MNW waarin rood verwijst naar kleur (of licht) van de hemel en bij zonsopkomst, of van de nieuwe maan (*Natuurk. Geheelal*, eind 13de-begin 14de e., MNW *root* bnw., kol. 1615), en *des morgens roode* (*Teuth.* 1477, MNW *root* znw., kol. 1618).

Rood is echter in de Middelnederlandse citaten in de meeste gevallen een zuivere kleurnaam. Naar de focale kleur wordt in elk geval verwezen als het om bloed gaat; een duidelijke context is bijvoorbeeld: *Tbloet liep nederward al roet* (*Rijmb.* 1285, VMNW *root*). Geen enkele andere context maakt echter interpretatie als focale kleur noodzakelijk; immers, als de kleur van een mantel ermee wordt beschreven, kan dat ook elke andere kleur in het gebied van rood zijn.

Vergelijkingen bevestigen maar een enkele keer de focale kleurinterpretatie. In het Middelnederlands zijn het de conventioneel geworden vergelijkingen *root als een bloet* en *root als een vier* (zie verschillende voorbeelden in het MNW) die de boventoon voeren. Daarbij sluit aan *root als een brant*. De kers als typisch rode vrucht zien we in de vergelijking *roder als een crike root* (datering?, MNW *root* bnw. kol. 1615). Een vergelijking als die met *scharlaken* (*Lutgart K.* 1265-70, VMNW *root*) of met *een wormken* (1484-'85, MNW *worm*, kol. 2811) (bedoeld is de cochenille, het insect dat de rode kleurstof voor scharlaken levert; vgl. *karmozijn* en *vermiljoen*) geeft weinig houvast: mogelijk is hier donkerrood bedoeld in de tegenstelling tot wit, in de bekende typering van zonden als vuil tegenover zondeloosheid als reinheid.

In het grootste deel van de in het VMNW en MNW opgenomen citaten verwijst *rood* dus niet zoals hierboven in contexten met *bloed* naar de focale kleur maar naar nuances die vallen onder conventionele categorieën, die veelal betrekking hebben op het menselijk lichaam en andere natuurverschijnselen. Deze kleuren kunnen wij daardoor objectief vaststellen: wij hanteren die categorieën nog steeds en kennen voor een deel nog de vaste contexten die duidelijk maken om welk rood het ongeveer kan gaan. Een overzicht volgt hieronder, met een beschrijving van de kleur in moderne kleurtermen van de mogelijke of vermoedelijke tint. Voor alle gevallen kan men in het VMNW en het MNW bij de desbetreffende trefwoorden voorbeelden vinden; ter illustratie vermeld ik er steeds een van uit deze werken.

1. Huid van de mens (huidkleurig, roder dan normaal):

- bij ziekte

In den ansicht eynde rode vleck (1477, MNW *root* bnw. kol. 1615)

- als teken van geestelijk ongemak

Dat hi van buten wart al roet Van schamenessen (*Lutgart K.* 1265-70, VMNW *root*).

- als teken van gezondheid

Dauid was rod blond ende scone (*Rijmb.* 1285, VMNW *root*).

2. Mond: tegenover het wit of blanke van de huid (verschillende lichtrode kleuren). Dit rood maakt deel uit van de tegenstelling rood-wit als schoonheidsideaal (zie noot 5).

Inhertelike (...) cust hise an haren roden mont (*Bloeml.* 1 [datering?], MNW *root* bnw. kol. 1615).

3. Haar van mens en dier (oranjerood, roodbruin)

- van hoofd- en baardhaar

Nu merct wel dat Esai beede root was ende ru (*Rijmb.* 1285, MNW *root* bnw. kol. 1616).

- van dieren

Eene beeste (...) van hare root (*Nat. Bloeme* 1287, MNW *root* kol. 1616).

4. Diverse natuurlijke categorieën

Hierin spelen contrasten een rol zoals rode en witte wijn, zwarte en witte steen.

- van vruchten en dranken (donkerrood):

Den wijn van vele maniere, wit ende root, rasc ende plasant (Walewein 1350, MNW root bnw. kol. 1614).

- van aarde, steen (oranje, bruinrood)

rode erde (Voorgebr. Gent 1337 – 1378, MNW erde).

5. Mineralen, kleurstoffen of daarmee gekleurde zaken

- *Den scacht (...) met cynopre ghevaerwet root* (Walewein 1350, MNW cinoper)

De overgang van de betekenis van *rood* van helderheidsverwijzend naar kleurverwijzend bleek voor het Nederlands moeilijk te traceren. Op het vervolg daarentegen is meer zicht: *rood* in het Middelnederlands is net als in het Engels nagenoeg exclusief kleurnaam voor focale kleuren en conventionele nuances. We kunnen verder constateren dat er daarnaast nieuwe kleurnamen ontstaan voor de secundaire kleurnamen.

Deze kleurnamen werden vaak ontleend. Daarbij werden steeds kleuren die daarvoor nog met een basiskleurnaam werden aangeduid, als afzonderlijke kleur benoemd. Zo kreeg ook één conventionele nuance een eigen kleurnaam: *ros* voor haar en baard (1546; Van der Sijs 2001: 370-373); het is als simplex weer in onbruik geraakt, maar *rossig* is nog steeds een synoniem voor het gewonere *rood* als men roodbruin hoofdhaar wil beschrijven. Ook aan het Frans ontleend, en weer verdwenen is *sangwijn* voor ‘bloedrood, purper’.

Veel meer detailonderzoek is nodig om de opkomst van deze kleurnamen en hun precieze betekenis precies te kunnen beschrijven. Nu is slechts globaal vast te stellen dat na de ongemengde kleuren de gemengde benoemd werden, waarmee de leenwoorden hun intrede delen, zoals *paars* (oorspronkelijke *pers*), *oranje*, *grijs* (oorspronkelijk *grauw*). *Roze* is een nog jongere ontlening. Alleen *bruin* is een erfwoord dat evolueerde van aanduiding van een donkere kleur, mogelijk donkerbruine kleur van o.a. dieren, en tevens aanduiding van glas, naar zuivere kleuraanduiding (MNW s.v. *bruun*; vgl. Casson 1997: 230-231 voor de ontwikkeling van Engels *brown*).

Daarnaast kwamen door de secundaire kleurnamen de hierboven (paragraaf 3) geschetste benoemingstypen tot ontwikkeling. Afleidingen als *rodig* en *roodachtig* raakten in gebruik, en zo ook de samenstellingen en samenkoppelingen, hetzij in combinatienamen, hetzij in modificaties voor donkere, lichte, intense en zwakke kleuren. De interpretatie van dergelijke kleurnuances in oude teksten is lastig, onder andere doordat de verhouding van de elementen niet altijd duidelijk is. Een voorbeeld: (kruid) *groene met .i. root bleker bloemen* (Nat. Bloeme 1287, VMNW root). *Rood* lijkt *bleek* te specificeren in het samengestelde *roodbleek* (hier in de datief enkelvoud). Het zou hier om de bloem van bilzekruid gaan, waarvan de kleur in de moderne flora als “vuilgeel” wordt omschreven. ‘Naar rood neigend bleek’ zou de betekenis zijn, lichtroze dus, als we *bleek* als kern van de samenstelling opvatten; ‘tussen rood en bleek’ als we beide elementen als gelijkwaardig beschouwen; zoals het VMNW met de definitie ‘lichtrood’ blijkbaar doet.

Objectnamen met en zonder *-kleur(ig)* of *-verv(ig)* als tweede lid komen ook voor maar zijn in eerste instantie vooral gebaseerd op verfstoffen, zoals *karmozijn* en *vermiljoen*. Ze horen bij de eerste groep secundaire kleurnamen en hun inventie hangt samen met vernieuwingen in de textielnijverheid in de late Middeleeuwen (zie ook Casson 1997: 233). In dit toepassingsgebied werd ook een enkele keer een inheemse objectnaam als kleurnaam gebruikt. Het MNW vermeldt *appelbloesem* “voor ene aldus gekleurde lakense stof”. Het citaat wijst uit dat het wel degelijk om een kleurnaam gaat: *Eene fine appelbloeseme brugsche lakene* (Invent. Brugge 1432-1468, MNW *appelbloeseme*), naar alle waarschijnlijkheid verwijzend naar een zeer lichte, zachtroze kleur.

5. Besluit

Basiskleurnamen als *rood* hebben aanvankelijk naar ‘licht’ of ‘donker’, ook naar ‘lichtschijn’ en ‘glans’ verwezen, ook al zijn daar in het Nederlands nauwelijks sporen van bewaard. De schriftelijke overlevering begint, als we een stelsel van basiskleurnamen hebben waarvan *rood* er een is. Dat *rood* verwijst specifiek naar ‘helderrood’, of als overkoepelende term naar een heel veld van rode kleuren rond de focale kleur. Maar ook naar meer specifieke roodachtige kleuren, die duidelijk afwijken van de focale kleur. Die gevallen kenmerken zich door bepaalde contexten, waarin contrastering nogal eens een rol speelt. Deze conventionele contexten zijn een lang leven beschoren.

Rode wijn is zo’n context, met als tegenovergestelde *witte wijn*. Het is duidelijk dat hier niet het heldere rood van bloed bedoeld wordt, maar verschillende donkerrode tinten - een kenmerkende kleur die later tot de vorming van frequente kleurnamen als *wijnrood* en *bordeauxrood* heeft geleid. Mogelijk maakt de lichte mate van doorzichtigheid nog onderdeel uit van het kleurbegrip in deze context.

Weten we nu meer over de kleur *rood* in het Middelnederlandse *rode wijn*? We weten dat de kleur afwijkt van focaal, helderrood, en dat het feit dat we voor de wijnkleur geen specifieke kleurnaam gebruiken zoals *donkerrood*, in het geheel niet tegen de opvatting van *rood* als ‘donkerrood’ pleit. Maar ook weten we dat zo’n kleurenveld niet helemaal vastligt, en dat het niet uitgesloten is dat lichter rode kleuren als van de wijn die wij nu *rosé* noemen destijds onder het *rood* van *rode wijn* vielen. Vergelijk *rood water*, *rode pis* (MNW *root*, WNT *pis*) waarmee men bloederige urine aanduiden kon en kan. Een lichte rode wijn van ongeveer die kleur zou ook heel goed als *rood* bestempeld kunnen worden.

Ook al kennen we globaal de kaders waarbinnen kleurnamen in oudere taalfasen geïnterpreteerd moeten worden, er blijven vele vragen. Verder onderzoek van de woordenschat en vergelijking met andere talen is nodig maar ook kennis van de historische werkelijkheid. We moeten dan weten hoe het met de wijnproductie en -consumptie in die tijd zat: wat voor soort wijn er werd gedronken op de plaatsen waar onze beschrijvingen over gaan. Bij kleurnamen ten slotte kan onderzoek van de relatie tussen historische afbeeldingen en contemporaine kleurbeschrijvingen speciaal van nut zijn.

Noten

1) *Scenct clareit end rode wijn* is een regel uit een lofdicht op het Corpus *Gysseling*, dat Wil Pijnenburg tijdens de voorbereidingen voor het *VMNW* schreef in voorbeeldig Vroegmiddelnederlands. Destijds heeft het sonnet z'n dienst bewezen als aanmoediging voor de medewerkers; nu wil ik de dichter de tweede strofe teruggeven als aanmoediging voor een aangename volgende levensfase: *Scenct clareit end rode wijn / end uerghietse in apullen; / laet die leghe glasen uullen / ende siet die sonnenscijn.*

2) Uit de tabel van de combinatievormen van zeven basiskleurnamen, in totaal 56 mogelijke samen koppelingen, die Battus opstelt bij zijn recensie van de cd-rom van de Grote van Dale (Battus 2000) zou men kunnen afleiden dat *geel* als element in dergelijke vormingen vaker voorkomt dan andere kleurnamen. Onderzoek in andere woordenboeken en in corpora zou moeten uitwijzen of dat inderdaad het geval is.

3) De tabel in Van Dale HN (2002) bevat niet alle kleurnamen die als trefwoord in het woordenboek zijn opgenomen. Het is niet duidelijk waarop de selectie is gebaseerd; mogelijk is frequentieonderzoek gedaan. *Vuurrood* en *bloedrood* komen er niet in voor, mogelijk omdat ze vaak op de gelaatskleur worden toegepast en het eerste element als zuiver versterkend is beschouwd (hierop wijst de definitie in het artikel).

4) Tanneke Schoonheim dank ik hartelijk voor het beschikbaar stellen van het Oudnederlandse materiaal van *rood*. Ik heb ook gebruik gemaakt van de beknopte informatie die bij elk van de door haar verstrekte citaten vermeld stond.

5) Dit sluit aan bij het Middeleeuwse schoonheidsideaal voor vrouwen: een samengaan van rood en wit in het gezicht, dus een heel blanke huid met uitgesproken rode lippen en wangen (Pley 2002: 84-86).

6) Deze toenaam is overgeleverd in de vorm *robarts* (genitief) wat interpretatie als variant van de voornaam *Robert* niet uitsluit.

Literatuur

Berlin, B. & P. Kay (1999²), *Basic Color Terms: their Universality and Evolution*. [First ed. 1969]. [Stanford:] CLSI-Publications.

Battus [Hugo Brandt Corstius] (2000), 'Blauwrood'. In: *NRC Handelsblad* 7 oktober 2000, p. 47.

Casson, Ronald W. (1997), 'Color shift: evolution of English colour terms'. In: C.L. Hardin & Luisa Maffi (eds.) (1997), p. 224-239.

Geeraerts, Dirk (1986), *Woordbetekenis. Een overzicht van de lexicale semantiek*. Leuven/Amersfoort: Acco.

Hardin, C.L. & Luisa Maffi (eds.) (1997), *Color categories in thought and language*. Cambridge: Cambridge University Press.

MNW:

E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*. Delen I-IX. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff 1885-1929. *Tekstkritiek en bouwstoffen*, deel X¹ door J. Verdam en Willem de Vreese, deel X² door G.I. Lieftinck. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1927-1952. (Ook gebruikt cd-rom-uitgave, 's-Gravenhage, Sdu Uitgevers, 1998)

Pley, Herman (2002), *Van karmijn, purper en blauw. Over kleuren van de Middeleeuwen en daarna*. Amsterdam: Prometheus.

Sanders, W. (1971), *Expositio Willerammi Eberspergensis Abbatis in Canticis Canticorum. Die Leidener Handschrift*. Neu herausgegeben von Willy Sanders. München: Wilhelm Fink.

Sijs, Nicoline van der (2001), *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam/Antwerpen: L.J. Veen.

VMNW:

Vroegmiddelnederlands woordenboek. Woordenboek van het Nederlands van de dertiende eeuw in hoofdzaak op basis van het Corpus-Gysseling. Bewerkt door: W.J.J. Pijnenburg, K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt, T.H. Schoonheim. Leiden: Instituut voor Nederlandse Lexicologie, 2001. 4 dln.

Wierzbicka, Anna (1990), 'The meaning of color terms: semantics, culture, and cognition.' In: *Cognitive Linguistics* 1-1, 99-150.

WNT:

M. de Vries, L.A. te Winkel e.a., *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Delen I-XXIX met Supplementdeel. 's-Gravenhage/Leiden etc.: M. Nijhoff/A.W. Sijthoff etc., 1882-1998. Aanvullingen delen I-III. 's-Gravenhage: Sdu Uitgevers, 2001. (Ook gebruikt: cd-rom-uitgave, 's-Gravenhage, Sdu Uitgevers, 2003.)

Wyler, Siegfried (1992), *Colour and Language. Colour Terms in English*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Van Dale HN (2002):

Van Dale groot woordenboek hedendaags Nederlands. 3de geheel herziene druk. 2002. Utrecht etc.: Van Dale lexicografie.

Corpus Gysseling I, 1:

Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300) (1980). Uitgegeven door Maurits Gysseling, m.m.v. en van woordindicis voorzien door Willy Pijnenburg. Reeks II. Literaire handschriften. Deel 1. Fragmenten. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.